УДК: 37.035.6:37.018.1(=512.1)

Асанова Лейля Нуриевна[1]
E_mail: asleyla@mail.ru

АИЛЕДЕ БАЛАГЪА АНА ТИЛИНИ ОГРЕТЮВИ

Анълатма. *Макъаледе къорантада къырымтатар тили муитини яратув ишининъ басамакълары ачыкълана. Аилелернинъ эксериетинде рус тилинде къонушалар, шунынъ ичюн баланы догъгъанындан ана тилине алыштырмакъ, нутукъ мелекелерини шекиллендирмек макъсадынен мунтазам суретте иш алып бармакъ керек. Ана тилинде къонушув саасыны кенълештирмек зарур. Бу иште энъ эсасы – истек, мотивациядыр. Балагъа аиледе къырымтатар тилини огретмек макъсадынен чешит огретюв васталары къулланыла: китап, газета, меджмуа, оюнлар, видео, аудио мальземелер, компьютер программалары ве иляхре. Баланен алып барылгъан мешгъулиетлерде бойле усуллар ишлетиле: такълид, текрарлав, къафиелешкен сёзлерни ве бала шиирлерини эзберлев, дидактик оюнлар, окъув, гъайрыдан айтув, сергилерни, мастер-классларны зиярет этюв. Макъаледе миллий адетлер акъкъында да айтыла («бала» сёзлери, баланы аякълар узеринде айнени йырлап юкълатув, бита, къартбабаларнынъ тербиелевде иштирак этюви)*

Анахтар сёзлер: *къырымтатар тилини огретюв, ана тили муити, къырымтатарларнынъ адетлери.*

Къырымтатар тилимизге биз ана тили деймиз. Фикиримдже, «ана» сёзю мында эм «баш», яни «эсас тиль» манасында къулланыла, эм де къадимий заманлардан башлап адет узре балагъа тильни **анасы** огреткенини косьтере.

Биз эпимиз ана тилини яхшы бильмек истеймиз, балаларымыз да къырымтатарджа сербест къонушкъаныны арз этемиз. Амма, афсуски, белли себеплер нетиджесинде, чокъусы къоранталарда эксериетинен рус тили янъгъырай. Земаневий аилелерни тиль муитине коре учь чешитке больмек мумкюн:

1) аиле азалары эписи къырымтатар тилинде сербест лаф этелер;
2) къорантада 1-2 адам ана тилини бир ёрукъ биле, къалгъанлары тек анълайлар, зайыф лаф этелер;
3) аиледе уйкен несиль къырымтатар тилинде бир къач сёз айта, къалгъанлары ич де бильмейлер.

Табиий ки, къырымтатар тилини бильген къоранталарда балалар ана тилини къолайлыкънен, озьлери дуймай огренелер. 2-нджи ве 3-нджи чешит къоранталарда ана тили муитини яратмакъ керек ола.

Аиледе тувгъан тиль муитини насыл асыл этмек мумкюн, балагъа къорантада ана тилини огретюв ёллары, усуллары акъкъында озь фикирлеринен пайлашмакъ ниетинде иле, энъ сыкъ раст кельген 2-нджи чешит къоранталарны козьде тутамыз, яни олар ана тилини бираз билелер, анълайлар.

Ана тилини огретювнинъ **эмиети** гъает буюктир. Хадислерден биринде айтылгъаны киби: Бир баба эвлядына гузель тербиеден даа буюк бир бахшыш берип оламаз [1, с.10]. Бу гузель тербие, шубесиз, ана тили огретювини де къаплап ала. Халкъымызда бойле аталар сёзю бар: Багъны бакъсанъ багъ олур, бакъмасынъ – дагъ. Багъчиван эр бир фиданны мукъайтлыкънен осьтюргени киби, ана-бабалар да озь балаларына вакъыт айырып, оларнынъ зеини ве нутукъ инкишафына махсус дикъкъат этмелилер.

---

[1] ***Асанова Лейля Нуриевна,*** к.п.н., научный сотрудник НИИ крымскотатарской филологии, истории и культуры этносов Крыма ГБОУВО РК КИПУ (Симферополь, Крым).

Усулий эдебиятны ве корьгезме материалларны козьден кечирсек, ана тилини кенджелерге огретюв меселесини джиддий севиеде С.И. Харахады тедкъикъ этkenини коремиз. О, миллий балалар багъчалары ичюн нутукъ инкишафы Программасыны тизген эди [10], бир сыра къулланмаларны азырлап нешир этти: «Мектепке азырланам» [12], «Кенджелерге окъунъыз» [7] шулар джумлесиндендир.

Бала багъчаларында чалышкъан тербиеджилер озьлери де баягъы теджрибе топлагъанлар, буны олар семинарларда бири-биринен пайлашалар. Балабан ве муим ишни бала меркезлери беджерелер, хусусан «Фиданчыкъ» окъутув ве инкишаф меркези. Олар къулланма да чыкъаргъан эдилер [4] ве базы бала эгленджелерини «Арманчыкъ» меджмуасында (№№ 15, 16, 17) дердж эткен эдилер. «Тотайчыкълар» клубунда да ана тили дерслери кечириле.

Оджалар, алимлер къырымтатар тилинде «Ресимли лугъатлар» (С.С. Саттарова ве М.С. Саттарова [9], Р.Р. Девлетов [6], Берберова [5]) азырлагъан эдилер. Компьютер оюнлары да яратылды: «Шенъ элифбе» (З.Ш. Хайрединова) [11]. У. Кадырова аркъадашлары иле Qırım Junior сайтыны яраттылар. О даима янъы малюматларнен толдурыла, анда меракълы ве файдалы оюнлар бар. Шимди YouTube каналында олгъан сайтта айны шейлерни видео шеклинде бакъмакъ мумкюн. Бундан гъайры интернетте къырымтатар тилине терджиме этильген я да «Козь айдын» иджадий меркези тарафындан яратылгъан мультфильмлерни тапмакъ мумкюн.

Афсус ки, балалар ичюн къырымтатар тилинде китаплар кереги микъдарда дегиль. Кенджелерге ана тилини огретмек саасында «Арманчыкъ» муджмуасы пек буюк ярдым бермекте. Эр ай чыкъкъан санларында эм эгленджели, эм файдалы материаллар мевджут. Амма бу, эльбет те, азлыкъ эте.

Къорантада **ана тили муитини** яратмакъ ичюн **не япмалы**?

1. Бириндживен, аиле азаларында буюк **истек** олмалы. Яни къоранта топлашувында: биз къырымтатармыз, онынъ ичюн ана тилини огренмеге тырышаджакъмыз, - деген къарар алынмалы. Не ичюн огренемиз? – суалине: миллетимизни сакълап къалмакъ ичюн джевап олур, чюнки тиль ве дин – миллетнинъ эсас аляметлеридир. Бундан гъайры къырымтатар тилини бильсенъ башкъа тюркий тиллерни анъламакъ къолай олур. Зенгин эдебиятымызны, санатымызны, медениетимизни, тарихимизни, адетлеримизни огренмек, бильмек ичюн ана тилимиз зарур. Тильни бильмеген адам къырымтатарджа лаф эткен аркъадашлар арасында къонушып оламаз, къолайсыз алгъа къалыр, озюнинъ зайыфлыгъыны дуяр.

Балада ана тилини огренмек истегини асыл этмек ичюн онда миллий гъурур тербиелемек керек, шу макъсаднен баланен субетлешкенде миллетимизнинъ яхшы чизгилерини косьтермек тевсие этиле, халкъымызнынъ белли акъыллы, истидатлы адамлары акъкъында икяе этмели. Мисаль оларакъ, миллий куреш ветераны Решат Османов акъкъында газетада материалны баланен окъумакъ мумкюн. Бу адам къолларындан марум олгъанына бакъмадан ресим япмагъа огренген, озюне эв къургъан, бостан асрагъан, миллетимизнинъ акълары ичюн курешкен. Онынъ кучлю табиаты, ирадеси биз ичюн нумюне олмалы.

Халкъымызнынъ бирлигини, ярдым этмеге азырлыгъыны, ишкирлигини, пак намусыны бильдирген чокъ вакъиалар бар, баланынъ дикъкъатыны бойле адиселерге джельп этмек мумкюн.

2. Экинджиден, тиль огретмек ичюн зарур олгъан материалларны, **васталарны** азырламалы. Бу, газеталар («Янъы дюнья», «Къырым», «Хидает»), меджмуалар («Арманчыкъ», «Йылдыз»), китаплар, радио, телевизион программалары, компьютер материалларыдыр. Газета ве меджмуаларны эр кунь окъумакъ тевсие этиле.

Эвде баланынъ одасында миллий коше яратылса яхшы олур, анда миллий байракъ, фотолар, ресимлер ола биле. Кягъытта язылгъан янъы сёзлер, ибарелер, аталар сёзлери асылса, бала оларны эр кунь корип эзберлер.

3. Тильни **эр кунь** огренмек, адым-адым огге кетмек керек. Адет узре буны айтылгъан незакетли сёзлерден башламакъ мумкюн (саба, акъшам айтылгъан алгъышлар, софра башында айтылгъан сёзлер). Озьара къырымтатарджа къонушманы адет этмек керек.

4. Тиль огренюв ишинде баланынъ огюне эр ай муайен бир макъсад къоймакъны тевсие этиле, айнынъ сонъунда **нетиджелемек** керек. Насыл макъсадлар омюрге кечти, не япып етиштирмединъиз, себеби неде?

Балагъа ана тилини огреткенде къулланылгъан **усуллар** онынъ яшына коре сечип алына. Такълид, текрарлав, эзберлев, оюн – эсас усуллардыр.

Бала догъгъанындан, базы алимлер дейлер ки, атта догъмаздан эвель, о ана тилини менимсемеге башлай. Сабийлик чагъында биринджи 5 ай ичинде менимсенильген тиль къабилиети омюрлик къала. Балалыкъта тиль аппараты шекиллене, тиль къолай менимсениле. Сонъ исе адам сёзлерни огренсе биле, теляффузы догъру олмай, акцент къала («Голос країни» ярышынынъ иштиракчиси Наиле Ибраимованы мисаль кетире билемиз). Шунынъ ичюн бебий дюньягъа кельгенинен оны огретмеге керек. Эгер бири: «Ай, вакъыт кельсе огренир, шимди къыйнаманъыз баланы», – десе, олмаз. Эр шей вакътында япылса яхшы.

Бала даа анасынынъ къарнында олгъанда айтылгъан сёзлерни эшите экен, анасынынъ сесини фаркъ эте, атта онъа окъулгъан масалларны таный экен. Юклю къадын миллий музыка ве къырымтатар тюркюлерини динълемели. Бала догъгъан сонъ таныш музыканы я да масалны эшитсе тынчлана экен, буны алимлер эксперимент кечирип бильдилер. Амма юклю къадын къурсагъына къулакълыкъларны къоймакъ керекмей, акс алда баланынъ юкъу ритми бозула биле.

Биринджи куньлерден баланен лаф этмек керек, о интонацияны, сеслерни эшите, фаркъ эте, анъламагъа тырыша. Бебийнен къонушкъанда онъа бакъмакъ керек, бала дудакъ къыбырдагъаныны корип лаф этмеге огрене. Ана эвлядына нутукъ сеслерини, эджаларны айта, сонъ пауза эте ве баласы бу сеслерни ве эджаларны текрарлагъаныны беклей.

Алимлернинъ айткъанына коре, баланен чокъча къонушмакъ керек, олар эр шейни динълеп менимсейлер. Кулюмсиреп лаф этмели. Баланы къучакъкъа алып эвдеки предметлерни косьтермек, адларыны айтмакъ, хош сеснен, эйи дуйгъуларнен къонушмакъ тевсие этиле.

Баланынъ арекет моторикасыны инкишаф этмели: эль, аякъларыны къыбырдатмалы, келишкен гимнастиканы япмалы, пармачыкълары арекет этселер (къолуна оюнджакъ берип), мийи инкишаф эте ве бебий тездже лаф этип башлай.

Халкъымызда бебийге махсус сёзлерни айтмакъ адети бар, бойле сёзлерни бала къолайджа текрарлай ве озюне не керек олгъаныны анълата биле. Балагъа биринджи куньлерден бу сёзлерни айтмакъ мумкюн: мам-мам, мамай (аш), какай (лезетли, татлы бир шей), папай (отьмек), ти-ти, титика, джи-джи (эт), меме, мими (эмчек, кокюс), джув-джув (ювунмакъ), ай-йа этмек (юкъламакъ), татийлер (аякълар), чапий (эль), папу (аякъкъап), ыкъ этмек (бадиеге отурмакъ), къых (кирли), аппакъ (яхшы, гузель), апу (ёкъ), тя-а (сакъланып корюнгенде), ат-тя бармакъ (кезмек), оп-оп этмек (секирмек), дуп (йыкъылды), дюк (урулды), др-др-р (машина юре). Айванларны олар чыкъаргъан сеслерине коре: ав-ав (копек авулдай), мияв (мышыкъ миявлай), кокорекок (хораз), бакъ-бакъ (бакъа бакълдай), вакъ- вакъ (папий вакъылдай), му-му (сыгъыр, бузав мунърей), ме-ме (къой мелей), вз-вз-з (балкъурт вызылдай) – деп адландырмакъ мумкюн. Амма бала оськен сонъ, нуткъу инкишаф эткен алда, онъа бу предметлерни бильдирген сёзлерни догъру айтмагъа огретмели.

Баланы юкълаткъанда онъа мытлакъ айнени йырламакъ керек. Бала миллий макъамларгъа алыша, тынчлана, яваш-яваш сёзлерни огрене. Тек айнени дегиль, макъамы келишкен чешит йырлар да ола билир (мисаль: «Мен анамнынъ бир къызы эдим», «Севдим сени», «Алтын юзюк» ве саире).

Эвельден анасы я битасы миндерге отурып баланы аякъларына къойып, саллап юкълата эди, бойле алда къоллары, аркъасы агъырмай, бала да тез юкълап къала. Аякъларда

юкълатмакъ адетимизни сакъламакъ керек. Асыл да къорантада къарт адамлар олса, олар яшларгъа ярдым этелер, керек шейлерни огретелер, асырлар девамында сакъланып къалгъан теджрибенен пайлашалар, олар баланен огърашкъанда яш ана раатланмагъа, къувет топламагъа чаре тапа.

Халкъымызда кичкене балагъа айтылгъан шиирчиклер, айтымлар аз дегиль. Мисаль ичюн, баланы ювундырып битире яткъанда онъа: Сув ашагъа, Алие тёпеге, – дейлер. Бала эснегенде: Юкъу козюне, акъылы башына, – дениле. Акъсыргъанда: Чокъ яша, чокъмар къадар май аша, 120 йыл сен яша! – дейлер. Баланы секиртип: Ур котюне – секирсин, балягъ ашап кекирсин, – деген адети де бар.

Сабадан баланынъ бетини ювгъанда бойле шиирчик айтмакъ мумкюн:

Сувчыкъ-сувчыкъ, юв бетини,
Козьчиклери йылтырасын,
Янакълары аллансын,
Тишчиклери агъарсын,
Дудачыкълары кульсин.

Бала йырларындан «Сансарчыкъ» йыры сыкъ айтыла:

Къайда эдинъ, сансарчыкъ,
Биз сени чокъ къыдырдыкъ.
Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдыкъ торбанен,
Ёлда арабам къырылды,
Фындыкъларым тёкюльди.
Агълама сен, сансарчыкъ,
Арабанъны ясармыз,
Фындыкъларны топлармыз,
Чувалларгъа къоярмыз.

Бала оськен сонъ онъа чешит шиирлер, икяелер, масаллар окъуйлар, шиирлерни эзберлетелер. Бала шиирлерини китапларда, хрестоматияларда тапмакъ мумкюн. Масалларнынъ сюжетини, манасыны балагъа анълатмакъ, тербиевий эмиетини косьтермек керек ола. Масалны къокълалар ярдымынен саналаштырмакъ пек меракълы ве файдалы олур. Бала энди сербест лаф этмеге бильгенде о масалнынъ мундериджесини гъайрыдан айта биледжек, бу вазифе китаптаки ресимлер ярдымынен беджериле. Баланен берабер янъы масалларны да уйдурмакъ мумкюн.

Баланен берабер китапчыкъ ясамагъа пек файдалы олур, анда чешит ресимлер япыштырып, шиирлер, къыскъа икяелер языла. Китапчыкъ меракълы шекильде япылмасы мумкюн.

Баланынъ нуткъуны оюнлар ярдымынен осьтюрмек тевсие этиле. Лото [2, 3], эджалар доминосы, ресимлер ве ракъамларнен оюнлар онынъ эм зеинини, эм де нуткъуны ишкишаф эттирелер. Махсус мешгъулиетлерден бириси: бирде-бир ресимни къысымларгъа кеселер, бала къысымлардан ресимни топлай, оны тасвирлей.

Эвлядларымызгъа миллий тербие ашламакъ ичюн халкъ музыкасыны чалдырамыз, миллий орьнеклер, нагъышлар косьтеремиз. Къокълагъа миллий урба тикмек мумкюн. Оськен баланен музейлерге, санат сергилерине, чешит мастер-классларгъа бармакъ тевсие этиле

Балагъа янъы сёзлерни огреткенде ишни ашагъыдаки тертипте алып бармакъ тевсие этиле:

1. Мотивация. Башындан балада огрениледжек сёзлерге меракъ догъурыла: айванларнынъ адларыны огренсенъ, «Айванат багъчасы» оюныны ойнайджакъмыз.

2. Сонъ ресимлерни косьтерип адларыны айтамыз: Бу тавшан, бу тильки… Бир кереден 3-5 сёзден чокъ олмасын.
3. Сёзлернинъ теляффузы огретиле: **къ**аш**къ**ыр, да**гъ.**
4. Бала сёзлерни танымакъ керек: анасы айта, бала келишкен ресимни косьтере.
5. Бала сёзлерни бирсининъ ярдымынен айта: Бу тилькими я да аювмы? – балагъа анадан сонъ сёзни текрарламакъ къолайджа ола.
6. Бирисининъ ярдымысыз айтмакъ. Бала «Бу не?» - суалине предметнинъ адыны озю айта.

Сонъ чешит оюнлар, мешгъулиетлер ярдымынен сёзлер нутукъта пекитиле. Янъы сёзлернен джумлелер тизиле, икяелер айтыла – эм де эписи мешгъулиетелер оюн, эглендже шекилинде кечириле. Бойле алда бала болдурмайып меракнен вазифелерни беджерир.

Эр акъшам балагъа чешит икяелер, масаллар, шиирлер окъумакъ тевсие этиле. Бойле субет вакъытында балагъа дин тербиесини де бермек, адетлеримизни огретмек мумкюн. Тезайтымлар, тапмаджалар, булмачалар, сюжетли оюнлар – эр шей баланынъ нуткъуны, зеинини осьтюре, оны тербиелей. Бала темизликке, мераметликке алышса, сонъ балалар багъчасында онъа къолайджа олур.

Мектепке баргъан сонъ бала къырымтатар тили дерслеринде темель бильги ала, ана-бабалар оджанен багъ тутып, чешит тедбирлерде иштирак этелер, баланынъ нутукъ осьтюрювине дикъкъат айыралар. Пек файдалы мешгъулиет – айны метинни эки тильде окъумакъ (рус ве къырымтатар тилинде), метинлер тенъештириле, бир-де бир фикир эки тильде фаркълы ифадесине дикъкъат этиле.

Бойлеликнен, тек ана-бабаларнынъ фааль арекетлери ярдымынен къорантада ана тили муитини яратмакъ мумкюн, болйе алда бала оськен сонъ тувгъан тильнинъ къыйметини яхшы анълар.

Ааиледе ана тили муитини асыл этюв меселеси даа терен ве джиддий тедкъикъаткъа ляйыкъ. Бу саада теджрибе топлав, ильмий-усулий араштырмалар кечирюв зарурдыр. Албуки, шаире Урие Къадирова язгъаны киби: «Бугунь баласынен ана тилинде лаф эткен ана олмаса, ярын миллет ёкъ олур».

Асанова Лейля Нуриевна

ОБУЧЕНИЕ РЕБЕНКА РОДНОМУ ЯЗЫКУ В СЕМЬЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются этапы работы по развитию крымскотатарской языковой среды в семье, даны рекомендации по формированию речевых навыков у детей. Отмечается, что во многих семьях общаются в основном на русском языке. С первых дней жизни ребенка необходимо вести регулярную целенаправленную работу, чтобы расширить сферу использования родного языка. Прежде всего, нужно развить мотивацию к освоению языка. В обучении языку в семье используются различные средства обучения (книги, газеты, журналы, настольные игры, видео, аудио материалы, компьютерные программы и проч.). На занятиях с детьми используются такие методы, как подражание, повторение, заучивание наизусть рифмовок, детских стихов, дидактические игры, чтение и пересказ сказок, коротких рассказов, посещение выставок, мастер-классов. Описываются национальные обычаи в воспитании ребенка (использование «детских» слов для названия предметов и действий, укачивание на ногах взрослого с исполнением колыбельной, участие бабушек и дедушек в воспитании детей).*

Ключевые слова: *обучение крымскотатарскому языку, языковая среда в семье, обычаи крымских татар.*

Asanova Leyla Nuriyevna

TEACHING A CHILD A NATURAL LANGUAGE IN THE FAMILY

Summary. *The article considers the stages of work on advancement of Crimean Tatar language environment in family, advices on the children speech habit shaping are given. Noted that in many families they communicate mostly in Russian, so it is necessary to carry out regular work in order to expand the using sphere of the native language from the first days of the child's life. Firstly, it is necessary to develop the motivation to learn the language. During teaching the language in family various training techniques are used (books, newspapers, magazines, board games, video and audio materials, computer programs, etc.). It is necessary to study with children regularly and purposefully, to use such methods as imitation, revision, learning verses and poetry by heart, didactic games, reading and retelling of tales, short stories, visiting museums, exhibitions, master classes. National customs in children upbringing are described (use of "children's" words for the name of objects and actions, rocking on the adult legs with a lullaby, the participation of grandmothers in the children upbringing).*
Keywords: *Crimean Tatar language teaching, language environment in a family, customs of the Crimean Tatars.*

ЭДЕБИЯТ:

1. 40 хадис / Терт. эт. : Э. Патан, О. Савуран. – Акъмесджит : Тезис, 2008. – 44 с.
2. Асанова Л. Ракъамлы лото: мектеп чагъына къадар ве башлангъыч сыныф талебелери ичюн къырымтатар тили боюнджа дидактик оюн / Л. Асанова. – Симферополь : Доля, 2001.
3. Асанова Л. Ресимли лото: мектеп чагъына къадар ве башлангъыч сыныф талебелери ичюн къырымтатар тили боюнджа дидактик оюн / Л. Асанова. – Симферополь : Доля, 2001.
4. Бала шиирлери, пармакъ оюнлары ве раатлыкъ мешгъулиетлери / терт. эт. : Э. Абибуллаева, Л. Белялова. – Акъмесджит, 2016. – 72 с.
5. Берберова Р. Кримськотатарсько-українсько-російський словник в малюнках / Р. Берберова. – Сімферополь : Сонат, 2002. – 136 с.
6. Девлетов Р. Русско-украинско-крымскотатарский картинный словарь: пособие по развитию речи на русском, украинском, крымскотатарском языках в начальных классах. – Симферополь : Доля, 2004. – 112 с.
7. Касич–Харахады С. Кенджелерге окъунъыз : мектеп чагъына къдар балаларгъа окъумакъ ичюн китап / С. Касич-Харахады. – К. : Освіта, 1991. – 272 с.
8. Къырымтатар бала эдебиятынынъ хрестоматиясы / терт. эт. : Дж. Бекиров. – Симферополь : Къырымдевокъувпеднешир, 1998. – 352 с.
9. Къырымтатар тилининъ ресимли лугъаты / терт. эт. : В. Бекирова, Ш. Кайбуллаев, М. Сеттарова, С. Сеттарова. – Каунас : Швиеса, 1992. – 72 с.
10. Мектеп чагъынадже балаларнынъ нуткъуны инкишаф эттирюв программасы ве методик тевсие: къырымтатар тилинде окъуткъан балалар багъчалары ве группалары ичюн / аз.: С. Харахады. – Симферополь : Тарпан, 2004. – 36 с.
11. Хайрединова З. Шенъ Элифбе = Веселый Алфавит: компьютерная учебная программа [эл. диск]. – Симферополь, 2002.
12. Харахады С. Мектепке азырланам: мектепкедже яштаки балалар ичюн / С. Харахады, З. Касич. – Симферополь : Тарпан, 2002. – 200 с.